

Г.А. Козубовський *

ПРО ПОЧАТОК ВИКОРИСТАННЯ ГРОШОВОЇ МОНЕТИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано знахідки венеціанських грассо XIII—XIV ст. в Україні. Звернуто увагу на негативні наслідки монгольської навали на розвиток грошового обігу.

К л ю ч о в і с л о в а: венеціанські грассо, монгольська навала, Київ, період срібного гроша.

Не зважаючи на низку ґрунтовних і якісних робіт, багато проблем так званого «безмонетного періоду» XII—XIV ст., залишаються не з'ясованими та дискусійними (Спаский 1970, с. 70—71; Котляр 1973, с. 152—160, 169; Свердлов 1978; Янин 2009, с. 204—213).

У першій половині XIII ст. на пам'ятках Південної Русі з'являються монети нової номінальної і реальної якості — венеціанські грассо.

Сформульована ще в XIX ст. періодизація монетного виробництва середньовічної Європи, залишається актуальною, і в наш час сприймається багатьма дослідниками (Hlinka et al. 1968, s. 16—17; Szwagrzyk 1973, s. 21, 43—57, 81—82; Потин 1977, с. 126; Беляков 1990, с. 88, 123—127).

Великий проміжок часу з X—XVII ст. поділяється на три періоди: період феодального денарія (X — середина XIII ст.), період срібного гроша й золотого флорина (середина XIII — початок XVI ст.) і період таляра (з початку XVI ст. до XVIII—XIX ст.). Протягом багатьох століть Європа користувалася єдиним срібним номіналом — денарієм, що з розвитком феодалізму вже не міг задовольняти основні потреби в здійсненні торгівельних і платіжних операцій.

Сама поява «grosso», «denarius grossus» (товстий, великий денарій) у найрозвинутіших феодальних суспільствах — італійських містах-державках, стала результатом і потребою в пошуках оптимального номіналу, який би відповідав вимогам часу й економіки.

У залежності від традицій, потреб і можливостей різні італійські міста винайшли влас-

ні номінали «грошового ґатунку», вагою від 1,2 до 4,2 г: Генуя і Парма — 4—6 денаріїв; Сієна, Піза, Болонья, Феррара, Регій, Флоренція, Лукка, Модена — 12 денаріїв; Верона — 20 денаріїв; Мілан, Тренто, Тортона, Рим — 12 і 20 денаріїв; Венеція — 24 (?) денарія (Grierson 1973, s. 34).

Визнаною міжнародною грошовою одиницею нового зразка й ґатунку в XIII ст. став венеціанський «grosso» — матапан («grosso venetiani vel matapani»), вперше карбований під час правління дожа Енріко Дандоло (1192—1205). Ці гарно оформлені монети, вагою близько 2,18 г і пробією 0,962, до 1328 р. зберігали свої метрологічні параметри, але й у середині — другій половині XIV ст., незважаючи на деяке зменшення ваги і якості, залишалися якісними джерелами срібла (Papadopoli 1893, s. 215, 220, 229; Слепова, 1982, с. 108—109; Беляков 1990, с. 126; Kiersnowski 2008, s. 26—27). Такі матапани виконували функції міри вартості, засобу платежів, міжнародних грошів та ін., як у самій Венеції, так і в багатьох країнах світу, а особливо на Сході.

Знахідки венеціанських грассо зафіксовані в Італії, Австрії, Україні, Румунії, Молдові, Албанії, Греції, Китаї та ін. (Слепова 1982, с. 113; Слепова 1986, с. 23; Stahl 2000, s. 208—211).

Позолочена монета Енріко Дандоло (1192—1205) була знайдена в сховищі Десятинної церкви в Києві (рис. 1, 1) (Ивакин 1981, с. 415, 422; Зразюк 1996, с. 90—92, 164—166; Пекарська 1996, с. 50). Імовірно, також із часу карбування Енріко Дандоло походить і венеціанський матапан, знайдений на Княжій Горі наприкінці XIX ст. (Каталог українських древностей 1898, с. 5; Слепова 2006 с. 203).

На Старокиївській горі зафіксована знахідка матапана Петра Зіані (1205—1228) (рис. 1, 2) (Ивакин 1981, с. 415, 422; Зразюк 1996, с. 90—92, 164—166). Ще два матапана Енріко Дандоло та Петра Зіані знайдені в 2001 р. у житлі по вул. Великій Житомирській, 20 (Климовський 2002, с. 139).

Існують повідомлення, що з території Києва походять десятки венеціанських грассо.

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Рис. 1. Венеціанські матапани XIII ст. з Києва (за: Зразюк 1996, с. 164–165)

Близько 100 венеціанських грессо невідомого походження зберігаються в збірці Одеського археологічного музею (Слепова 2007, с. 199). Певно, що більшість цих знахідок потрапили до Південної Русі ще в домонгольський час. Хоча й не виключено, що окремі монети потрапили під час монгольської навали, або ж відразу після неї.

Традиційно позолочений матапан Енріко Дандоло (1192—1205), який використовувався як прикраса, із розкопок Десятинної церкви, як і саме сховище, пов'язується із захопленням Києва монголами в 1240 р. (Каргер 1941, Івакін 1981, с. 422; Пекарська 1996).

Найвні матеріали дозволяють сучасним дослідникам заперечувати повне знищення Десятинної церкви в 1240 р., ще деякий час на його рештках, із використанням уцілілих стін, діяв невеликий храм (Івакін, Іоаннісян 2008, с. 191—192), що не виключає датування сховища з матапаном першими роками після захоплення Києва 1240 р.

Слід зазначити, що монети випущені в першій половині XIII ст. могли надходити й використовуватися значно пізніше. Наприклад, у балканських скарбах кінця XIII ст. — першої половини XIV ст., значний відсоток становлять

матапани першої половини XIII ст. (Metcalf 1965, s. 209).

Але, важливо, що в першій половині — середині XIII ст. у Києві вже користувалися основною європейською валютою цього часу.

У 1247 р., під час повернення з Каракоруму, Плано Карпіні зустрів у Києві нових купців, найвизначніших з яких він назвав поіменно: «*Михайло Генуезький, а також Варфоломей, Мануїл Венеціанський, Яків Реверей з Акри, Миколай Пізанський; це найголовніші. Інші менш важливі, як-то: Марк, Генріх, Іоан Вазій, інший Генріх Бонадіес, Петро Пасхамі; було ще багато інших, але імена їхні нам невідомі*» (Путешествие в восточные страны... 1957, с. 82). Без сумніву, ці люди мали у своїх кишенях чималу кількість срібних монет, торгували й залишали їх у Києві та на шляхах до нього і напевно серед них були міжнародні венеціанські грессо.

Вважається, що всі згадані Плано Карпіні італійські купці, в основному, потрапили «в Русію через землю татар» із Константинополя (Івакін 1996, с. 200). Відомі тексти торговельних контрактів венеціанських купців, в яких кінцевим пунктом торговельних операцій названо Судак (Солдайя), найдавніший датується 1206 р. (Коновалова 1989, с. 302—303).

Певно, що можливості в отриманні надприбутків були найважливішим стимулом у далеких і небезпечних подорожах до Причорномор'я, і далі — на Північ, ще в домонгольській час. Вони залишалися такими і з приходом монголів.

Матапан із Княжої гори вказує на пріоритет у напрямках надходження венеціанських гроссо в першій половині XIII ст. Адже протягом століть цілий напрямок давньоруської економіки орієнтувався на південь, до берегів Чорного моря. Давній торговий шлях «із грек», прокладений слов'янами ще на початку своєї історії, знаходився під увагою великокнязівської влади (Толочко 1981, с. 372).

Рубрук (1253 р.) повідомляє, що монголи підпорядкували собі величезні прибутки з торгівлі причорноморської солі: «...з цих соляних джерел Батий і Сартак отримують великі прибутки, адже з усієї Русі сюди ідуть за сіллю, і кожен віз приносить два куски бавовняної тканини вартістю пів-іперпера. Сюди по морю приходять також багато кораблів і всі платять згідно взятій кількості» (Карпини и др. 2013, с. 59). Напевне, у місцях забору солі й на шляхах до них, такі чумаки не лише знайомилися з іноземцями, а й торгували, обмінювалися, отримували та перевозили іноземні монети, у тому числі й венеціанські гроссо.

Дослідники відмічають, що венеціанський експорт солі із салін Північного Причорномор'я був особливо значним у 1356—1428 рр. (Карпов 1990, с. 146), але, мабуть, уже здійснювався і в XIII ст. З XIII ст. фіксується нестача власної солі для швидкозростаючих північноіталійських міст. Велике значення мала прибутковість торгівлі сіллю, яка давала до 300 % прибутку (Еманов 1995, с. 124). Покупцем кримської солі виступав і трапезундський імператор, лише один контракт передбачав поставку солі на 5500 комнінських аспрів. У районі виробництва сіль коштувала 1,75 кафінських аспрів, у Кафі — до п'яти кафінських аспрів, у Трапезунді — 16,8 кафінських аспрів за кафінський модій (Карпов 1990, с. 146).

У постанові венеціанського сенату від 30 грудня 1343 р. зазначалося: «В тих районах (наші) купці здобувають найбільшу вигоду й прибутков, оскільки там — ціле джерело товарів» (Карпов 1990, с. 302).

Тому, мабуть, саме чумацький промисел слід розглядати ще як один із найважливіших можливих чинників у поширенні венеціанської монети до Центральної України.

Однак італійці (як і італійські монети) і в XIII ст. могли потрапляти до Києва сухопутни-

ми шляхами із Центральної й Західної Європи (як і місія Плано Карпіні).

Незважаючи на значні труднощі, паломники, можновладці здійснювали численні подорожі, через альпійські проходи торговці міст Північної Італії переправляли свої товари. Певно, що для далеких подорожей возити із собою найдрібніші монети — денарії та брактати було досить незручно, як і перетинати кордони багатьох країн з іноземними, часто не повноцінними монетами. Для таких подорожей підходили злитки та міжнародні визнані гроші. Наприклад, єпископ Вольфгер із Пассау у свою подорож до Італії (1203—1204) взяв срібні злитки, які по дорозі вдало обміняв на місцеву монету (Потин 1961, с. 100).

З 1100 до 1250 р. сім імператорів здійснили щонайменше 39 подорожей через альпійські перевали (Райт 1988, с. 286—287). Імовірно, у цей час в Італії бували і мешканці Русі. На мармуровій архітектурній деталі вторинного використання одного із соборів, північніше м. Піза, зафіксовані кириличні графіті, залишені вихідцями з Русі в XII — на початку XIII ст. (Перхавко 2012, с. 32).

Плано Карпіні з Ліона у Франції через Німеччину прибув до короля Богемії Вацлава I (1230—1253), який дав йому пораду далі подорожувати через Польщу й Русь, а також забезпечив грошима. Подорожуючи по чеських і польських землях від столиці Сілезії Вроцлава, папське посольство зупинилося у володіннях Конрада, князя Краківського і Ленчицького, мабуть у Ленчиці.

За порадою Василька Романовича (1238—1269), при дворі Конрада, Плано Карпіні із супутниками «купили шкір бобрів та інших тварин». Подібними «шкірами» обдарували папських посланців до монголів сам Конрад, герцогиня Краківська, рицарі, єпископ Краківській. Надзвичайно цікавим видається один із варіантів перекладу цього епізоду — руській князь повідомив мандрівникам, що якщо ми збираємося до татар, то обов'язково повинні заpastися дорогими подарунками: «...Ничего не дадите, ничего не получите... Любой посол также не мог выполнить свою миссию без подношений. Более того, он бы там рассматривался, как простое ничто» (Карпини и др. 2013, с. 18). Імовірно в Європі хутра, як речі першої необхідності, розглядалися в якості еквівалента грошей, але частину «шкір» папські посланці купили за гроші.

Далі шлях у Русь пролягав через Данилів (остаточно не локалізований), і на Київ. Напевне, на цьому шляху папські посланці не мо-

гли обійтися без грошей. Через Київ, Польщу й Богемію поверталися посланці назад.

Можна тільки здогадуватися якими монетами чи злитками забезпечив богемський король папську місію. Але, судячи з подальших розповідей Плано Карпіні про чисельні подарунки різним урядовцям монгольської імперії (лише в одному епізоді: «*слуги Батяя потребовали и получили подарки, сорок бобровых шкур и восемьдесят барсучих*»), це були чималі кошти. Серед обдарованих був і київський тисячник: «*Пришлось одарить тысячника — чем он был очень доволен*» (Карпини и др. 2013, с. 10, 20).

Чеські денарії XIII ст. є рідкісними знахідками на території Східної Європи, але денарій попередника Вацлава I був зафіксований у відомому Хотинському скарбі з Подністров'я. Скарб, що складався з понад 1000 монет, датований за наймолодшими монетами 1225—1230 рр.: саксонські й тюрінгено-гессенські брактеати, фрізахські денарії XII—XIII ст., угорський денарій Саломона (1063—1074), чеський денарій Пржемислава I (1197—1230) (Потин 1963, с. 112, 118). Можливо, що подібними монетами забезпечив Плано Карпіні та його супутників чеський король у 1245 р. Такі монети поступалися за своїми номінальними характеристиками міжнародним грошам — венеціанським матапанам. Але вони могли бути використані під час подорожей Польщею й Україною, перелиті в гривні. Існують дані, що у Вроцлаві в 1253 р. корець жита коштував 19 денаріїв, віл — 500—700 денаріїв, корова — 250—600 денаріїв, вівця — 70—90 денаріїв, сукня — 650—800 денаріїв, кінь у Легніці — 1400—2000 денаріїв (Szwagrzyk 1973, s. 32). Напевно, у цей час частина європейських монет, зокрема і фрізахських денаріїв, корелювалися з італійськими монетами (Stahl 2000, s. 24).

У сучасній історіографії звертається увага на відсутність зафіксованих венеціанських гроссо в Криму, а поширення таких монет на схід пов'язується з Балканськими землями, через Далмацію та Сербію (Слепова 2018, с. 118).

Дійсно при значному поширенні на Балканах (Metcalf 1965, s. 209; Авдев 2005, с. 121—125), в Центральній та Західній Європі цього часу вони належать до рідкісних знахідок. Гроссо із західноєвропейських та центральноєвропейських знахідок датуються серединою XIII — початком XIV ст. (Jesse 1948, s. 16, 46; Kubiak, Paszkiewicz, 1998, s. 145, 413 (III); Hlubek, Zaoral 2015). Але, можновладці, дипломати найвищого рівня (як Плано Карпіні), найбільші купці, напевно, вже були зна-

йомі з новою міжнародною валютою і могли її мати.

Мабуть, папські посланці проїхали частиною відомого широтного трансконтинентального шляху Регенсбург—Київ, який з'єднував промислові центри Заходу з Руссю й країнами Сходу. Вірніше, одним із його розгалужень, що вів із Регенсбурга до Праги, Вроцлава, Кракова, Віслиці, Сандомира, Любліна, Володимир-Волинського, Луцька — на Київ (Weymann 1938, s. 113—114).

Існують повідомлення, що саме частиною цього шляху просувалися війська Батія на Захід. У першій половині XIII ст. у районі проходження східнослов'янської ділянки цієї магистралі постають потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Колодяжин, Кам'янець — певно, однією з їхніх цілей було забезпечення транспортування товарів. Принаймні відсутність лісів і рештки реліктового степу робили цей шлях зручним не тільки для монгольської кінноти, а й для східних купців, які рухалися на верблюдах. Вважається, що Батієва дорога зберігала своє значення до 1395 р., коли Тимур знищив економічні центри Золотої Орди на Волзі й торгівля через Київ перестала приносити надприбутки (Терський 2011, с. 128).

Хоча, напевно, руйнування міст монголами в другій половині XIII ст., міжусобні війни між Токтою й Ногаєм на межі XIII—XIV ст. у значній мірі підірвали значення цього шляху, що і стало, зрештою, однією із головних перепон у надходженні європейської монети.

Головним центром торгівлі, яку Польща провадила з Сілезією й Німеччиною вважається Вроцлав. Можливо Вроцлав був одним із кінцевих пунктів подорожі руських купців. У першій половині XIV ст. у Вроцлаві існувала Руська вулиця і спеціальний торговий двір, де збувалися руські товари. А митний устав 1327 р. указує на традиційні товари руського експорту: хутра, мед, шкіри, віск (Сидоренко 1992, с. 148). Значення Вроцлава, у значній мірі, визначалося правом складу на олово (Małowist 2006, s. 177) — металу, без якого не могли обійтися на багатьох європейських копалинах срібла.

Вважається, що одним із товарів, який в XIII ст. потрапляв із Польщі до Вроцлава була сіль. Надання Казимиром Справедливим від 1166—1176 рр. монастирю в Сулейові мита від солі з Русі (Сидоренко 1992, с. 86) засвідчує про надходження цього надзвичайно важливого товару до Польщі в другій половині XII ст.

Про значення західноукраїнської солі, напередодні монгольського завоювання, повідомляє і літопис. У 1240 р. із прибутків від коломийської солі Данило Галицький утримував військо («оружники») (Ісаєвич 1961, с. 100; Галицько-Волинський літопис 2002, с. 103).

Сама дорога Краків — Вроцлав отримала назву соляної.

Але для X—XIII ст. у цій масі могла бути, і мабуть була, руська сіль (Małowist 2006, s. 174).

Знахідки італійських монет X—XI ст. у Русі пов'язуються з економічними зв'язками східних і західних слов'ян (Потин 1968, с. 209).

Низка документів 1129—1191 рр. засвідчує досить жваву торгівлю Русі з насиченими сріблом південнонімецькими та австрійськими землями, зокрема з м. Регенсбург. Видається надзвичайно цікавим повідомлення про митний тариф, виданий штірійським герцогом Оттокаром для м. Енс на Дунаї (1191 р.): «*Повозки идущие из Руси, пусть платят 12 денариев...*» (Васильевский 1888, с. 135—136). Імовірно, документ відтворює давніші тарифні співвідношення того часу, коли солід дорівнював 12 денаріям. Але, привертає увагу рівність тарифу саме номіналу майбутніх європейських грошів XIII—XIV ст.

Дослідники відмічають, що не тільки в XIII ст., коли була заснована німецька контора у Венеції (Fondaco dei Tedeschi) і коли венеціанці почали відвідувати ринки Регенсбурга і Нюрнберга, але й раніше саме італійці були посередниками в торгівлі між Південною Німеччиною й Візантією (Васильевский 1888, с. 146). Принаймні поява перших німців-постачальників срібла із Центральної і Західної Європи до Венеції датується часом між третім (1189—1192) і п'ятим (1213—1221) хрестовими походами. Регенсбургський торговець *Bernard Teutonicus* поставляв срібло зі Східних Альп, Угорщини й Трансильванії. Центральноевропейські копальни розглядаються найважливішим джерелом для карбування венеціанських гроссо, особливо з розширенням видобутку срібла в Богемсько-Моравському плоскогір'ї після 1240 р. та поширенням впливу чеського короля Оттокара II Пржемысловича (1253—1278) на альпійські землі (Zaoral 2011, s. 238—239).

Напевно, на Нижньому Дунаї, в районі м. Регенсбург, старовинного центра торгівлі дорогоцінними металами в X—XIV ст., зустрічалися торговці багатьох країн. Коли 1189 р. хрестоносці захопили місто Пербатон (Південні Балкани), то вони зустріли там німця з м. Регенсбург, який знав місцевість і володів грецькою мовою (Потин 1963, с. 121).

Цікаво, що константинопольські й німецькі купці згадуються поруч у відомому епізоді 80-х рр. XIII ст., коли вони були захоплені під час монгольської каральної операції на Курщині (ПСРЛ 1885, с. 163—164).

Привертає увагу й наявність ряду брактеатів різних німецьких земель у згаданому вище Хотинському скарбі із Придністров'я (1230—1235 рр.) (Потин 1963, с. 112—118) і подібних до монет у знахідці з Гільдесгейма (1260 р.), але на кілька десятиліть давніших. У німецькому скарбі є венеціанський гроссо Марино Моросіні (1249—1252) та два невеличкі злитки срібла — 69 і 53 г (Jesse 1948).

У 1282—1285 рр. венеціанські гроссо згадуються серед платежів зальцбургської діоцезії до папського престолу (Stahl 2000, s. 24).

Масштаби товарів, які перевозилися на кінець XII — початок XIII ст., обслуговувалися злитковим і ваговим сріблом. Але мита, дрібні платежі за перевози та ін. здійснювалися в обіговій монеті. І без них, без доброго знання монетних систем і номіналів у таких подорожах не можливо було обійтись. Такі монети залишалися в кишенях купців, які поверталися в Русь.

Це може бути ще одним поясненням появи італійських монет грошового гатунку у Києві в XIII ст.

Сам Плано Карпіні в 1246 р. їхав до Києва разом із вроцлавськими купцями, а після його від'їзду до монголів у місто прибули численні інші купці, як із Польщі, так і з Австрії (Івакін 1996, с. 200).

Існують повідомлення, що ще до вторгнення монголів угорський король Бела IV відправляв на Схід францисканців і домініканців, але вони загинули десь у Мордовії (Пашуто 1977, с. 223).

Протягом кількох століть шляхи служили обміну найважливіших товарів багатьох народів Європи й Азії. Причому, як справедливо зазначають дослідники, платіжний баланс у торгівлі із заходом був на боці Русі (Спицин 1911, с. 246). Вартість товарів із заходу була недостатньою, щоб покрити імпорт найважливіших продуктів, які вироблялися чи надходили з Русі. Тому срібло, яке видобувалося на європейських копальнях, у великих кількостях потрапляло в Русь, забезпечуючи значну товарну масу. Джерела засвідчують, що ввіз срібла, після призупинення надходження західноєвропейських денаріїв в XII ст., здійснювався насамперед у вигляді злиткового й вагового срібла (Потин 1961, с. 100), що, напевно, пов'язано і з обсягами та масштабами перевезень.

Величезна кількість скарбів XII—XIII ст. зі значною кількістю дорогоцінних металів у вигляді монет, злитків-гривен, прикрас свідчить про надзвичайно розвинуту функцію нагромадження, є показником високого рівня платоспроможності феодального суспільства Давньої Русі. Причому, в умовах відсутності копалень дорогоцінних металів, такі масштабні надходження забезпечувалися не тільки обсягом продуктів експорту, а й пропускнуою, транзитною функцією найважливіших магістральних шляхів.

Монгольська навала застала в Русі добре відпрацьовану систему зовнішньої торгівлі, насамперед хутрами, зерном, сіллю, а також обладнані міжнародні комунікації в усіх основних напрямках.

Дослідники звертають увагу, що в XII—XIII ст. у Середній Наддніпрянщині сформувався розвинутий комплекс зернового господарства, який набув найвищого рівня хліборобства тієї доби. Урожайність зернових культур сягала до 7,5—8,0 ц із гектара і майже не змінилась до першої половини XIX ст. (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 46—47, 39), що, певно, засвідчує і товарну значущість хліба.

Сучасні дослідники звертають увагу на надзвичайній прибутковості торгівлі хутрами. Наприклад, за підрахунками, оптова ціна північного соболя в Булгарі знаходилася в межах 82—109 г срібла, горностая — близько 250 г, а на ринках Індії могла давати прибуток в 36 разів більший. Торгівля кіньми давала десятикратний прибуток, тканинами — в 3—5 разів (Хан 2004, с. 58—59).

Очевидно, ціни на ці найважливіші товари коливалися, у значній мірі залежали від місця, зовнішньополітичних факторів, сезону, приходу судів і караванів та ін. Головним видом хутра, який венеціанські торгові судна перевозили з Тани та Кафі в Константинополь і далі в Західну Європу, вважається біляче. На межі XIII—XIV ст. одна білка в Кафі коштувала один аспр (Карпов 1990, с. 153—154).

Для Причорномор'я генуезькі джерела фіксують використання срібної монети — *«aspri bagricati»*, які пов'язуються із золотоординськими дирхемами другої половини XIII ст. (*«bagricati»* — від імені хана Берке (1255—1266), згадуються з 1274 р. (Слепова 1986, с. 26; Еманов 1986, с. 158—159, 163—164; Пономарев 2002, с. 36). Напевно, у ширшому розумінні, аспри держави Берке, що мають статус законної грошової одиниці на території величезної країни Золотої Орди.

На території Північного й Північно-Західного Причорномор'я знайдені кримські дирхеми Менгу-Тимура (1266—1280), Тула-Менгу (1280/2—1287), Тула-Буги (1287—1290) і Токти (1290/1—1312) (Федоров-Давыдов 1960, с. 100, 132—133; Федоров-Давыдов 2003, с. 14, 74—45). Вага монет карбованих до 1280-х рр. наближається до 2,0—2,2 г (Федоров-Давыдов 2003, с. 13), що, за приблизно однакової проби, створювало дуже зручні умови для їхньої конвертації з венеціанськими матапанами вагою 2,18 г.

У 1290 р. відома згадка про *«asperi di Cafa»*, що пов'язується з наслідуванням золотоординських монет, які робили генуезці (Слепова 1986, с. 27), або з *«ідеальною монетою»* з конкретною кількістю срібла, визначеної проби (Еманов 1986, с. 159—161). Хоча й досі проблема аспра в документах італійсько-татарської торгівлі не є остаточно вирішеною.

Слід відзначити, що велика кількість означень до аспрів: *«aspri comnenati»*, *«asprisoldanini»*, *«aspru de Лікомосто»*, *«aspru de Кілія»* та ін. (Авдеєв 2005, с. 100—104; Еманов 1995, с. 37), дозволяє вбачати в них конкретні монети, але монети одного сорту, одного (чи подібного) гатунку. Тому припущення про те, що «аспрами» для італійських торговців та місцевого населення, були *«всіма чи конкретні срібні монети»* на Нижньому Дунаї, Поволжі, Причорномор'ї та Трапезунді, видається цілком слушним (Авдеєв 2005, с. 103—104).

Цікаво, що Марко Поло, який у цей час подорожував країнами Сходу, розповідаючи про фазанів на р. Хуанхе, зазначив: *«...скільки тут дичи, так просто удивительно. За один венеціанський грош, вернее, на один аспр, что немного больше, можно купить трех фазанов»* (Поло 2015, с. 98).

Напевно, у більшості випадків, для італійських нотарів, мова йшла про срібну монету високої якості (тотожну чи подібну до італійського гроссо), яка з мінімальними втратами могла бути перелита, перетворена в найбільший срібний номінал-злиток — *«соммо-саум»*.

Монгольська навала застала широке поширення злиткового срібла в Європі, і в Русі зокрема. Злитки — гривні, були зручнішими для виплати великих сум, здійснення випробування якості срібла й транспортування (Потин 1961, с. 98), що мало неабияке значення для величезної Монгольської імперії. Саме злиток срібла, який співвідноситься у джерелах зі словом «сом», стає головним елементом у виплаті данини підвладних народів. Арабомовний гра-

матичний трактат XIV ст., присвячений тюркській мові, знає слово «сом» у значенні злиток (срібла) (Крамаровский 1980, с. 69).

Дослідники приводять різні вагові параметри для різних злитків післямонгольського часу. Золотоординські злитки (191—200 г) різняться від соммо Кафи (213,3—218,911 г), соммо Тани, (197—198 г, 204—207 г), Судака (202,5 г), соммо Трапезунда (204, 756 г) (Федоров-Давыдов 1958, с. 68—70; Крамаровский 1980, с. 68—72; Мухамадиев 1983, с. 84; Еманов 2003, с. 129—130; Хан 2007; Слепова 2007, с. 202; Огуй 2009, с. 118—119).

Флорентійській фінансист Ф. Пеголотті близько 1340 р. звернув увагу на різні злитки, які існували в Тані: «Що стосується тих злитків, які різняться між собою за вагою, то на одну чашу ваг кладуть ці срібні злитки, а на іншу кладуть на вагу стільки соммо, скільки треба для зрівнювання. І якщо за вагою (срібний злиток менше) одного сомма то доплачуються аспри» (Pegolotti 1936, s. 25; Федоров-Давыдов 2003, с. 35).

До 1289 р. відноситься перша згадка про «*sommo di Caffa*» (Еманов 2003, с. 129—130). У Кафу надходило срібло в злитках і пластинах зі штемпелем комуни Генуї, імовірно, із копалень Іспанії й Сардинії. А також прибувало срібло в кусках і листах із печаткою Венеції, що надходило з підвладної Іллірії (Еманов 1995, с. 37; Spufford 2008, s. 10—11).

За документами 1289—1290 рр., зафіксовані 520 кг такого срібла, за нотаріальними записами 1343—1344 рр., — 1 тис. соммо (біля 200 кг). У 50—80 рр. XIV ст. массарії Кафи отримували з торговельних центрів Південного Причорномор'я й Кавказу 1000—2500 соммо (219—547 кг) срібла тільки у вигляді податку з работоргівлі (Еманов 1995, с. 37, 107).

За інформацією наведеною Ф. Пеголотті (близько 1340 р.), найякіснішими були злитки срібла із Сардинії — 0,993 проби. Генуезьке срібло визначається 0,924 (0,925) пробною, із Риму — 0,958, Венеції — 0,965, Лукки — 0,986. Інші італійські злитки мали дещо нижчу пробу — 0,916 (Kiersnowski 1975, s. 32; Spufford 2008, s. 6—7, 10—11).

Великий інтерес становлять документи про виплати значних сум у «рублях фряжського срібла» наприкінці XIV — на початку XV ст. У грамоті від 27 січня 1388 р. зафіксовано, що польський король Владислав Ягайло позичив у молдавського воєводи Петра Мушата величезну суму — 4000 «рублів фряжського срібра», строком на три роки, під заставу м. Галич «ис

тою волостию што к нему прислушаеть» (Розов 1928, с. 36—37, № 19).

Листом від 10 лютого 1388 р. Петро Мушат підтвердив видачу 3000 фряжкового срібла, «*тѣмъ вѣсомъ што єсми почали давати от Луцки, а додали єсми оу Сочавѣ оусѣхъ*» (Бырня, Руссев 1999, с. 248, № 2). Тобто частину срібла у злитках було передано в Луцьку, а частину в Сучаві. Однак ще у 1411 р. не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому Владислав Ягайло складає борговий лист ще на два роки, під заставу Снятина, Коломиї і Покутської землі за одну тисячу рублів французького срібла... «*Пак ли не будет фрязьского серебра, а мы литовьские рубли дамы а лубо литое серебро. Пак ли не будет литого серебра, а мы заплатимы грошмы, по чем фрязьское серебро идетъ...*» (Розов 1928, с. 76—77, № 42).

Скоріше за все, пріоритет належав сріблугенуезького походження, але в такій масі могли бути переліті різні італійські монети й злитки. Принаймні величезний розрив між найлегшими та найважчими злитками Алустонського скарбу 1990 р. (187,7—223,9 г) передбачає кілька джерел срібла цих пам'яток (Мыщ, Адаксина 1990, с. 160).

Дуже можливо, що згадана сума «рублів фряжського срібра» обумовлена не лише можливостями Петра Мушата в накопиченні італійського срібла, а і їхньою більшою масою в порівнянні з татарськими, руськими чи литовськими злитками — рублями. А також тим, що саме італійські міста й колонії були найрозвинутішими осередками товарно-грошових відносин, найдоступнішими центрами звідки традиційно надходило злиткове срібло.

Таким чином, італійське срібло чи срібло, яке надходило через італійців слід розглядати як одне з основних джерел наповнення золотоординської казни дорогоцінним металом, у тому числі і в складі регламентованої данини «ординського виходу».

Незважаючи на те, що з 60—70-х рр. XIII ст. фіксується домінуючий вплив генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, венеціанські гроссо зберігають своє значення як основної міжнародної грошової одиниці.

Цю монету приймали як еталон і модель для карбування монет грошового типу в багатьох місцях, зокрема в Болгарії, Сербії, Боснії, Валахії (Слепова 1986, с. 23—25, Слепова 2006, с. 199).

У XIII — на початку XIV ст. на західних землях Золотої Орди добре знали й користувалися монетою грошового гатунку, яка асоціювалася з венеціанською монетою, вагою близько 2,0 г. Саме венеціанській гроссо слугує одним з осно-

вних елементів грошової лічби в Тані на межі 1330—1340-х рр.: «...7 унцій без 2 венеціанських гроссов (*grosso*) срібла складають 1 соммо срібла за вагою Тани і прирівнюється цей названий соммо до 8 великих сольдо (*soldo grossi*)...» (Pegolotti 1936, s. 150; Федоров-Давыдов 1958, с. 67).

Слід зазначити, що після 1328 р. в Італії фіксується зникнення срібних монет з обігу, пов'язане з істотним збільшенням ціни на срібло. Велика рада Венеції видала наказ усім посадовим особам, які опікувалися грошовими справами республіки, здійснювати виплати тільки в дукатах і сольдіно, а всі гроссо вилучати з обігу (Луццато 1954, с. 414).

З-під Кам'янець-Подільського (с. Должок, Кам'янець-Подільський р-н) походять чотири срібні венеціанські монети — дожив Ранерія Джено (1252—1266) (2 екз.) і Франческо Дандоло (1328—1339) (2 екз.), які згадуються, як одна знахідка разом із мідною візантійською монетою Мануїла Комніна (1143—1180) (Кропоткин 1962, с. 37, № 271; Kotlar 1975, s. 24, № 9). Це може свідчити про шлях проходження італійського срібла від причорноморських міст до Кам'янця чи Львова в першій половині XIV ст. Хоча й не виключено надходження італійського срібла сухопутними шляхами через Європу вже в першій половині XIV ст. Уперше «львівська дорога» — шлях генуезьких купців від Чорного до Балтійського моря (у бік Фландрії до Брюгге) через Львів зафіксована в генуезькому портулані 1339 р. (Мохов 1974, с. 303, Історія Львова 2006, с. 56). Ще до 1343 р., коли до хана Джанібєка через Львів у Тану їхало посольство венеціанського сенату (Гейд 1915, с. 111), в Італії добре знали (і, певно, не раз користувалися) можливістю проїзду до своїх колоній сухопутними дорогами. Вірогідно, що сухопутними шляхами потрапляли до венеціанської Тани і вихідці з Центральної й Західної Європи. Серед мешканців м. Тана в 1359—1360 рр. згадуються один чех і чотири німці (Карпов 2001, с. 17).

Привертають увагу знахідки обрізаних по колу празьких грошів. Такі монети, зафіксовані в Польщі, Молдові, Німеччині, Румунії та Чехії (Крижанівський 2007, с. 136; Kotowicz, Śnieżko 2016, s. 234), але концентруються в Галичині поблизу Львова та на шляхах до центрів італійської торгівлі в Причорномор'ї, до Кафи та Білгорода (на певній відстані від Львова на татарському й молдавському шляхах, і в напрямку Кракова).

Питання про обрізані празькі гроші не є остаточно вирішеним і в історіографії існують

різні погляди. Найперші знахідки з такими монетами датуються 1330—1340-ми рр. (Грушевський 2004), а метрологічні параметри їхньої значної частини можуть співвідноситися саме з венеціанськими гроссо. Принаймні в Львівському скарбі 2000 р. зафіксований майже суцільний ряд монет із вагою 1,88—2,24 г (Рожко 2005, с. 617—636), що співвідноситься з вагою матапанів XIII — початку XIV ст. (до 2,18 г), а також гроссо середини XIV ст. з вагою до 1,987 г (Papadopoli 1893, s. 215, 220, 229; 150; Слепова 1982, с. 108—109).

Існує свідчення про знахідку обрізаних празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346) в Кафі (Крижанівський 2002—2003, с. 422). Тому припущення, що частина обрізаних празьких грошів могла призначатися для торгівлі з північно-італійськими містами, зокрема з Венецією (Крижанівський 2007, с. 137), має під собою підґрунтя. Однак насамперед, певно, бралися до уваги, реалії причорноморської торгівлі, можливо, італійців на Балканах та орієнтація на венеціанський гроссо, як базову срібну одиницю.

Імовірно, досить широкий діапазон датованих знахідок з обрізаними грошами — від 1330—1340-х рр. (Молотівський, Львівський 2000 р., Калішський скарби) до 1430-х рр. (Кугурештський скарб у Молдові), як і метрологічні параметри, вказує на різні причини цього явища. Але, напевно, що одним із найперших можливих факторів в обрізуванні празьких грошів на західних землях Золотої Орди були потреби в обслуговуванні східної торгівлі Львова. Торгівлі, яка довгий час використовувала грошові знаки італійського походження та відповідні їм номінали східного походження.

Фіксована в джерелах Центральної Європи активізація італійських і, пов'язаних із ними, німецьких купців та фінансистів у другій половині XIII — на початку XIV ст., може пояснюватися не тільки зацікавленістю в ресурсах Центральної Європи (насамперед дорогоцінних металів) (Zaoral 2011, s. 235—236), а й намаганнями досягти своїх колоній на території Золотої Орди сухопутними шляхами.

Очевидно, серед найважливіших факторів, які впливали, коригували та визначали розвиток товарно-грошових відносин на території України, була наявність потужних вірменських колоній. Більшістю дослідників визнається, що з XI — до початку XVIII ст., через складну історичну долю Вірменії і вірмен, відбулося кілька значних міграційних переселень. На за-

хідноукраїнських землях, зокрема, у Кам'янці та Львові, вірмени віднайшли свою другу батьківщину, де вони активно впливали на розвиток торгівлі, ремесла та культури (Дашкевич 1971, с. 150; Григорян 1980).

Точна дата появи вірмен у Львові не відома, хоча вважається, що в кінці XIII ст. у місті вже була вірменська колонія (Дашкевич 1971, с. 166). Принаймні згадка вірмен, як однієї з основних етнічних груп середньовічного Львова, у наданні місту магдебурзького права в 1356 р., передбачає не тільки їхнє досить тривале перебування, а й давно сформований власний культурний і економічний центр на західній околиці Золотої Орди.

Відомо, що вже в XIII — в першій половині XIV ст. вірменські общини існували в багатьох італійських містах та колоніях. У Пізі, Болоньї, Венеції, Салерно, провінції Ломбардії вони мали свої ділянки «hАйтун» («Вірменський дім») (Саргсян 2010, с. 120).

Практично не збереглося джерел, які б розкривали діяльність вірменських колоній на західноукраїнських землях у першій половині XIV ст. (архів Львівської Ради і суду згорів 1381 р.). Але ті, що збереглися з останньої чверті XIV ст. засвідчують величезний вплив вірменської громади на розвиток м. Львів. На сторінках Львівської міської книги 1382—1389 рр. зафіксовано біля 40 угод, сторонами яких прямо вказані вірмени, які мають торгові, грошові стосунки з Кафою, Краковом, Торунем, Вроцлавом, Серетом та іншими містами (Лесников 1964, с. 39—53). Вірмени мають безпосередню причетність до діяльності та, дуже можливо, відкриття монетного двору у Львові в XIV ст. На сторінках Львівської міської книги 1382—1389 рр. згадується ціла династія вірмен, які мали стосунок до львівського монетного двору: вдова міського монетарія Івана — Мамуш (1383 р., 1389 р.), зять Івана — Авакбарон, монетарій Богдан (1384 р.), інший зять Івана, вірменин Авашчи (1386 р., 1388 р.) (Котляр 1965, с. 115—116).

«Італійський вигляд» галицьких монет і те, що всі львівські монетарії, імена яких удалася встановити, були вірменами, знаходить пояснення у зв'язках між найбільшими вірменськими колоніями Європи: Венеції і Львова (Котляр 1965, с. 97).

Очевидно, поширення венеціанських монет в Україні в XIII, XIV ст., їхня поява в далекому Києві обумовлювалася різними факторами. На початку XIII ст., незважаючи на нищівні міжусобні війни, походи половців, епідемії

та природні негаразди, князівства Південної Русі залишалися розвинутими європейськими країнами свого часу. Необхідну для розвитку економіки масу дорогоцінних металів, вони, здебільшого, отримували завдяки активній зовнішній торгівлі та надзвичайно зручній транспортній системі. Системі, обумовленій географічним становищем та відпрацьованому протягом століть використанні річкових, сухопутних та морських шляхів, спрямованих на м. Київ. У грошовій сфері головна різниця з європейськими країнами визначалася наявністю в останніх природних копалень срібла, яких Русь не мала.

В Європі, як і в Русі (Толочко 1981, с. 376), в умовах натурального господарства, величезна кількість платежів здійснювалася за принципом «товару за товар».

На сторінках анонімної польської хроніки XIV ст. збереглося повідомлення про визначні зміни товарно-грошової сфери Центральної Європи. Розповідаючи про чеського короля Вацлава II (1300—1305), автор хроніки зазначив: «*Eiusdemque regis tempore grossi et (grossi) parvi argentei Cracoviam sunt portati, ubi prius cum nigro argento et pelliculis de capitibus asperiolinis communiter forisabatur*» (в часах того короля гроші і парвуси срібні запроваджені в Кракові, де перед тим платили чорним сріблом і хутрами з білячих голів (верхньої частини?) (Kętrzyński 1896, s. 186 (349); Dembińska 1968, s. 242; Paszkiewicz 2001, s. 23). Це повідомлення, повторене на сторінках творів М. Меховського, М. Бельського, М. Стрийковського, О. Гваньїні та багатьох інших середньовічних авторів XVI—XVIII ст. (Szwagrzyk 1967, s. 78), здалося важливим і авторові Густинського літопису, який розмістив його поруч із найважливішими подіями: «... В лето 6813 (1305)... умре король Полскій Вячеславъ Чехъ,... Сей Вячеславъ первый внесе въ Польшу гроши сребреные, понеже прежде за кожи куплю дьяху» (ПСРЛ 1843, с. 348).

Це не означало, що з 1300 р. у Центральній Європі перестають користуватися різноманітними товаро-грошинами, насамперед хутрами та злитками срібла. Просто празький гріш було визнано базовою одиницею розрахунків, внутрішніх та зовнішніх платежів, що означало безповоротність у вступі на новий рівень товарно-грошових стосунків.

Безумовно, ще в давньоруський час існували значні відмінності у використанні тих чи інших «хутряних цінностей» в європейських країнах, і в Русі зокрема. Хутра, теплий одяг також були предметами першої необхідності,

але в густонаселеній Європі, із великою кількістю міст і замків, часто м'якішим кліматом, значно поступалися їхньому значенню на Сході та Північному Сході.

Ще більше значення хутра мали для монголів. Дослідники звертають увагу, що в XIII ст. після успішних завойовницьких війн, коли до них пішли торговельні каравани, продукти виробництва різних народів, гроші, монголи залишилися кочовиками й номадами — звіроловами. У більшості випадків, гроші їм не були потрібні. Торгівля в основному здійснювалася в формі обміну, серед предметів першої необхідності не вистачало борошна, зброї, одягу (Владимирцев 1934, с. 110, 43; Каргалов 1967, с. 215). В умовах суворого клімату, часто далеко від батьківщини, теплий одяг (насамперед, хутра й шкіри) забезпечував саму можливість виживання.

Рубрук зазначав, що в холодну пору року вони одягають не менше двох шуб (Путешествие у восточные страны... 1957, с. 86). У кількох місцях він звертає увагу на неможливість щось купити за гроші: «... не могли найти ничего, чтобы продавалось за золото или серебро...» (Путешествие в восточные страны... 1957, с. 113, 119).

Одне з найперших повідомлень про накладання данини на підвладне населення Давньої Русі містить перелік п'яти різних видів шкір і хутра (Карпини и др. 2013, с. 118—119).

У грошовій сфері це означало повернення до початкових домонетних форм платежів і розрахунків, з яких Європа та Русь вже поступово відходили.

У Русі монголи законсервували натуральний характер господарства (Каргалов 1967, с. 212—213) та вилучили основні джерела зовнішньої торгівлі. Як в ремісничий промисловості (Рыбаков 1948, с. 780—781), так і у використанні різноманітних товаро-грошів (насамперед: хутра, одягу, продуктів землеробства) Русь була відкинута на кілька століть назад.

Руйнування міст (головних і часто єдиних осередків товарно-грошових відносин), так не нависних монголам, разом із вилученням величезної кількості срібла та натуральних продуктів (через ординський вихід та ін.) нівелювало найважливішу функцію грошей — накопичення. Були знищені вікові напрацювання у фінансовому забезпеченні східнослов'янського суспільства.

Існує аргументована думка, що за багатьма показниками, на порозі монгольського завоювання Русь стояла перед кардинальними зру-

шеннями в монетній справі та грошовому обігу, але навала перервала цей розвиток (Потин 1977, с. 128).

Одним із найголовніших чинників таких зрушень, як і в більшості європейських країн, був поступовий перехід на якісно нові монети — гроссо — гроші.

Не виключено, що відносно пізній перехід до грошової монети в Центральній Європі, у порівнянні із Західною (Італія — перша пол. XIII ст., Франція — 1266 р.), пов'язаний не тільки з розробкою срібних копалин (Кутна Гора та ін.), а й сусідством із найбільшою, найбагатшою та найбільш населеною монгольською державою. Державою, зорієнтованою на натуральні, а не монетні платежі.

Об'єктивним чинником розповсюдження нової і якісної монети було збільшення товарного виробництва й нарощування маси італійських монет у процесі карбування, що відповідало інтересам Венеції і багатьох інших країн. Певно, поширення італійських монет у Східній Європі, у значній мірі, визначалося високою якістю італійських гроссо та їхнім міжнародним визнанням.

У Києві в першій половині XIII ст. уже користувалися європейською валютою нового рівня. Для Південної Русі — України існувала унікальна можливість в отриманні таких монет по кільком напрямкам транзитних комунікацій.

- Авдев С. Монетната система в Середньовічній Българія през XIII—XIV век. София, 2005.
- Беляева С.О. Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. *Археологія*. 1990, № 6, с. 37—47.
- Беляков А.С. Нумизматика. *Введение в специальные исторические дисциплины*. Москва, 1990, с. 81—137.
- Быря П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии. *Stratum plus*. 1999, № 6, с. 176—262.
- Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал министерства народного просвещения*. 1888, ч. CCLVII, июль, с. 121—150.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Ленинград, 1934.
- Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар (ред. М.Ф. Котляр). Київ, 2002.
- Гейд В. Итальянские колонии на побережье Черного и Азовского морей. Извлечение из сочинения В. Гейда: «История торговли Востока в средние века» (пер. Л.П. Колли). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1915, № 52, с. 68—185.
- Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши: армяне в Подолии. Ереван, 1980.
- Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Львів, 2004, т. 6, с. 361—366.
- Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в 11—18 ст. *Український історико-географічний збірник*. Київ, 1971, т. I, с. 150—182.

- Еманов А.Г. Проблема аспра в итальянской торговле в Северном Причерноморье. *Проблемы социальной истории и культуры средних веков*. Ленинград, 1986, с. 158—166.
- Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII—XV вв. Тюмень, 1995.
- Зразюк З. Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, с. 90—92, 164—166.
- Ивакин Г.Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики. *Новое в археологии Киева* (ред. П.П. Толочко). Київ, 1981, с. 403—425.
- Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Киев, 1996.
- Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2007 рр. *Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2008, с. 191—213.
- Исаевич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*. 1961, вип. 7, с. 108—116.
- История Львова. У трьох томах (ред. Я. Исаевич, М. Литвин, Ф. Стеблій). Львів, 2006, т. 1.
- Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Москва, 1967.
- Каргер М.К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1941, вып. X, с. 75—85.
- Карпини де П., Поляк Б., Рубрук У. Путешествия к тартарам католических монахов в 1245—1255 гг. Киев, 2013.
- Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. Москва, 1990.
- Карпов С. Венецианская Тана по актам канцлера Бенедетто Бьянко (1359—60 гг.). *Причерноморье в средние века*. Санкт-Петербург, 2001, вып. 5, с. 9—26.
- Каталог украинских древностей. Коллекция В.В. Тарнавского. Киев, 1898.
- Климовский С.И. Новые находки печатей и монет XI—XIII вв. в Киеве. *X Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. докл. и сообщ.* Москва, 2002, с. 138—140.
- Коновалова И.Г. Арабские источники XII—XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1990 г. Москва, 1991, с. 5—115.
- Котляр Н.Ф. Проблемы и основные итоги исследования монет Червоной Руси. *Нумизматика и сфрагистика*. 1965, вып. 2, с. 91—120.
- Котляр Н.Ф. Еще раз о «безмонетном» периоде денежного обращения в Древней Руси (XII—XIII вв.). *Вспомогательные исторические дисциплины*. 1973, вып. V, с. 152—169.
- Крамаровский М. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы. *Сообщения Государственного Эрмитажа*. 1980, вып. XLV, с. 68—72.
- Крыжановский А.Л. Денежное обращение в Галицкой Руси в XIV—XV вв. *Stratum plus* (2003—2004). № 6, с. 414—424.
- Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV—XV ст. Львів, 2007.
- Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. *Свод археологических источников*. 1962, вып. Е 4-4.
- Лесников М.П. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке. *Ученые записки МГПИ им. Ленина*, 1964, № 217, с. 38—55.
- Луцатто Д. Экономическая история Италии (пер. М.Л. Абрамсон). Москва, 1954.
- Мохов М.А. Молдавский торговый путь в XIV—XV вв. *Польша и Русь*. (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 1974, с. 298—307.
- Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. Москва, 1983.
- Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Клад серебряных платежных слитков из Алустана. *Stratum plus*. 1996, № 6, с. 159—169.
- Огуй О. Таємничі «рублі фряжського срібра» та інші рублі на території Молдавського князівства (1388—1475). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* (відп. ред. Г.В. Боряк). Київ, 2011, ч. 19, с. 209—223.
- Пашуто В.Т. Монгольский поход в глубь Европы. *Татаро-монголы в Азии и Европе* (отв. ред. С.Л. Тихвинский). Москва, 1977, с. 210—227.
- Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, с. 48—53.
- Перхавко В.Б. Русско-итальянские пересечения и соприкосновения в X—XII веках. *Rossica Antiqua*. 2012, 1, с. 3—22.
- Поло М. Путешествие (пер. И.П. Минаева, вступ. статья, комментарий и ред. перевода К.И. Кунина). Улан-Уде, 2015.
- Пономарев А.П. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи (квантитативная нумизматика и процессы средневековой экономики). Москва, 2002.
- Потин В.М. Причины прекращения притока западно-европейских монет на Русь в XII в. *Международные связи России до XVII в.* Москва, 1961, с. 84—115.
- Потин В.М. Клад брактеев из Поднестровья. *Нумизматика и сфрагистика*. 1963, т. 1, с. 109—127.
- Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. Ленинград, 1968.
- Потин В.М. Основные периоды монетной чеканки в Европе и денежное обращение Русского государства в X—XVII веках. *Нумизматический сборник памяти Д.Г. Капаназе*. Тбилиси, 1977, с. 126—130.
- Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843.
- Полное собрание русских летописей. Т. 10. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург, 1885.
- Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука (ред., вступ. статья и прим. Н.П. Шастиной). Москва, 1957.
- Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов (пер. М.А. Кабанова, под ред. Е.А. Мельниковой). Москва, 1998.
- Рожко М. Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок). *До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004, т. 1, с. 619—636.
- Розов В. Українські грамоти XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928, т. 1.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.
- Саргсян Т.Э. Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV—XV вв.) (составление, рус. пер., введение и прим. Т.Э. Саргсян). Симферополь, 2010.

- Свердлов М.Б. Источники для изучения русского денежного обращения в XII—XIII вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. 1978, вып. IX, с. 3—16.
- Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). Київ, 1992.
- Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки в Северной Италии в XII—XV вв. *Экономика, политика и культура в свете нумизматики*. Ленинград, 1982, с. 100—129.
- Слепова Т.И. Некоторые аспекты распространения венецианских и генуэзских монет и их подражаний в Восточном Средиземноморье и Северном Причерноморье в XII—XV вв. *Труды Государственного Эрмитажа*. 1986, XXVI, с. 22—30.
- Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII—XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Одессы и Крыма). *Могилянське читання*. 2006. Київ, 2007, с. 198—204.
- Слепова Т.И. Итальянский мир Северного Причерноморья в XIII—XV вв. в свете нумизматических памятников. *Труды Государственного Эрмитажа*. 2018, XCIV, с. 117—122.
- Спаский И.Г. Русская монетная система. Ленинград, 1970.
- Спицын А. Торговые пути Киевской Руси. *Сборник статей, посвященных С.Ф. Платонову*. Санкт-Петербург, 1911, с. 235—253.
- Терський С.В. «Батиева дорога» у XII—XIV ст.: історико-географічний коментар. *Словянський вісник. Збірник наукових праць*. Рівне, 2011, вип. 11, с. 126—131.
- Толочко П.П. Торговля древнего Киева. *Новое в археологии Киева* (ред. П.П. Толочко). Київ, 1981, с. 355—378.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (по данным Франческо Пеголотти). *Советская археология*. 1958, № 3, с. 68—70.
- Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. *Нумизматика и Эпиграфика*. 1960, вып. 1, с. 94—192.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. Москва, 2003.
- Хан Н.А. Доходность болгарской торговли в XIV в. *Краткие сообщения Института археологии*. 2004, вып. 217, с. 56—61.
- Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы в XIV в. *Журнал экономической теории*. 2007, № 3, с. 126—141.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерк истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009.
- Dembińska M. Dyskusja. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14—18 IX 1965*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968, s. 241—242.
- Grierson P. The Origins of the Grosso and of Gold Coinage in Italy. *Numismatyczny zbornik 1971—1972*. 1973, XIII, s. 33—48.
- Hlinka J., Kraskovská E., Novák J. Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968, cz. II.
- Hlubek L., Zaoral R. Nález benátské mince z 13 století na Dómském návrší v Olomouci. *Numismatické listy*. 2015, 70, s. 55—61.
- Jesse W. Der Munz Fund von Hildesheim vergraben um 1260. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1948, II, s. 16—48.
- Kętrzyński W. O rocznikach polskich. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. 1897, t. XXXIV, s. 1—190.
- Kiersnowski R. Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej. *Ryszard Kiersnowski. Historia - Pieniądz - Herb. Opera selecta*. Warszawa, 2008, s. 25—35.
- Kiersnowski R. Pradzie grosza. Warszawa, 1975.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskie SRR. Wrocław, 1975.
- Kotowicz P., Śnieżko G. Clipped Prague groschen of John of Luxembourg (John of Bohemia) from the Medieval Hillfort in Sanok — Biała Góra. *Zapiski Numizmazytacyjne*. Kraków, 2016, t. XI, s. 221—242.
- Kubiak S., Paszkiewicz B. Znaleziska monet z lat 1146—1500 z terenu Polski Inwentarz. Poznań, 1998.
- Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII—XVI wieku. Warszawa, 2006.
- Metcalf D.M. Coinage in the Balkans. Thessaloniki, 1965.
- Papadopoli N. Le monete di Venezia. Venezia, 1893, T.I.
- Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce. *Wiadomości Numizmazytacyjne*. 2001, r. XLV, z. 1 (171), s. 23—44.
- Paszkiewicz B. Grosz ruski. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005, с. 92—113.
- Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura (ed. A. Ewanc). Cambridge; Massachusetts, 1936.
- Spufford P. How Rarely did Medieval Merchants Use Coin? Utrecht, 2008.
- Stahl A. Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages. Baltimore; London; New York, 2000.
- Swagrzyk J. Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302—1547. *Ze Skarbcza Kultury*. 1967, 18.
- Swagrzyk J. Pieniądz na ziemiach polskich X—XX w. Wrocław, 1973.
- Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. *Poznańskie towarzystwo Przyjaciół nauk. Prace komisji historycznej*. 1938, t. XIII, z. 1.
- Zaoral R. Silver and Glass in Medieval Trade and Cultural Exchange Between Venice and the Kingdom of Bohemia. *Český časopis historický*. 2011, vol. 109, s. 235—261.

Надійшла 15.05.2018

Г.А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

О НАЧАЛЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРОШОВОЙ МОНЕТЫ В УКРАИНЕ

Анализ находок венецианских монет и письменных источников позволяет сделать некоторые предварительные замечания о товарно-денежных отношениях на территории Южной Руси перед монгольским нашествием.

В первой половине XIII ст. новые монеты — (денарии) гроссо начинают чеканить во многих центрах Италии. Они открывают новый период гроша в Европе.

В работе рассматриваются находки венецианских гроссо XIII—XIV вв. на территории Украины. Венецианские гроссо Энрико Даноло (1192—1205) и Петро Зиани (1205—1228) были найдены в Киеве. Но венецианские гроссо попадают на Русь в ограниченном количестве. Они не откладываются в кладах. В первой половине XIII ст., Киев был центром, который посещали торговцы из Италии, Австрии, Польши, Германии, Силезии и других стран. Монгольское нашествие остановило процесс вхождения в период гроша. Венецианские гроссо Ранерия Джено

(1252—1266), Франческо Дандоло (1328—1339) были найдены на караванном пути между Кафрой и Львом и связываются с торговлей на Черном море.

К л ю ч е в ы е с л о в а: венецианские грессо, Киев, монгольское нашествие, период серебряного гроша.

Georgii A. Kozubowskij

Ph.D., Scientific Researcher of the Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

ON THE BEGINNING OF THE GROSSI COINS USAGE IN UKRAINE

The study of the finds of Venetian coins and literary sources allows to make some previous remarks on the character of the goods-coinage relations on the territory of South Rus before the Mongol invasion.

In the first part of 13th century new coins — denarii grosso began to struck in many centres of Italy. They had opened a new grosso period in Europe.

The finds of Venetian grosso of the 13th—14th centuries on the territory of Ukraine are examined in the paper. The Venetian grosso of Enrico Dandolo (1192—1205) and Pietro Ziani (1205—1228) were found in Kyiv. However, Venetian silver grosso of the 13th century appeared into Rus restrictedly. They are absent in the hoards.

In the first part of the 13th century Kyiv was the center visited by Italian, Austrian, German, Polish, Silesian and other merchants. Mongol invasion stopped the process of entering to grosso period. The Venetian grosso of Raneri Geno (1252—1266) and Francesco Dandolo (1328—1339) were found at the caravan travelling routs between Lviv and Kaffa and are connected with Black Sea trade.

К е у w o r d s: Venetian grosso, Kyiv, Mongol invasion, silver grosso period.

References

- Avdev S. Monetnata sistema v Srednevekovna Bulgaria prez XIII-XIV vek. Sofia, 2005.
- Beliiaeva S.O. Pashkevych H.O. Zernove gospodarstvo Serednoho Podniprovia X-XIV st. *Arkheolohiia*. 1990, no. 6, pp. 37-47.
- Beliakov A.S. Numizmatika. *Vvedenie v spetsialnye istoricheskie distsipliny*. Moskva, 1990, pp. 81-137.
- Byrnia P.P., Russev N.D. Monety srednevekovoi Moldavii. *Stratum plus*. 1999, no. 6, pp. 176-262.
- Dashkevych Ya.R. Rozselennia virmeniv na Ukraini v 11-18 st. *Ukrainskyi istoriko-geohrafichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1971, vol. 1, pp. 150-182.
- Dembińska M. Dyskusja. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14-18 IX 1965*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968, pp. 241-242.
- Emanov A.G. Problema aspra v italijskoi torgovle v Severnom Prichernomore. *Problemy sotcialnoi istorii i kultury srednikh vekov*. Leningrad, 1986, pp. 158-166.
- Emanov A.G. Sever i Iug v istorii komercii: na materialakh Kafy XIII-XV vv. Tiumen, 1995.
- Fedorov-Davydov G.A. Denezhno-vesovye edynity Tany v nachale XIV v. (po dannym Franchesko Pegolotti). *Sovetskaia arkheologija*. 1958, no. 3, pp. 68-70.
- Fedorov-Davydov G.A. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i Epigrafika*. 1960, no. 1, pp. 94-192.
- Fedorov-Davydov G.A. Denezhnoe delo Zolotoi Ordy. Moskva, 2003.
- Geid V. Italijskie kolonii na poberezhe Chernogo i Azovskogo morei. Izvlechenie iz sochineniia V. Geida: "Istoriia torgovli Vostoka v srednie veka" (per. L.P. Kolli). *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*. 1915, no. 52, pp. 68-185.
- Grierson P. The origins of the grosso and of Gold coinage in Italy. *Numismaticheskij sbornik 1971-1972*, no. 13, 1973, pp. 33-48.
- Grigorian V.R. Istoriia armianskikh kolonii Ukrainy i Polshi: armiane v Podolii. Erevan, 1980.
- Halytsko-Volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekht. Komentar (ed. M.F. Kotliar). Kyiv, 2002.
- Hlinka J., Kraskovská L., Novák J., Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968, vol. 2.
- Hlubek L., Zaoral R. Nález benátské mince z 13 století na Dómském návrsí v Olomouci. *Numismaticheské listy*. 2015, no. 70, pp. 55-61.
- Hrushevskiy M. Molotivske sriblo. *Arkheolohichna zamitka. Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t*. Lviv, 2004, vol. 6, pp. 361-366.
- Ianin V.L. Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherk istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda. Moskva, 2009.
- Ivakin G.Yu. Pamiatniki sfragistiki i numizmatiki. *Novoe v arkheologii Kieva* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 1981, pp. 403-425.
- Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII - seredyny XVI st. Kyiv, 1996.
- Ivakin H.Yu., Ioannysian O.M. Pershi pidsumky vyvchennia Desiatynnoi tserkvy u 2005-2007 rr. *Dnieslovo. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv, 2008, pp. 191-213.
- Isaievych Ya.D. Solevarna promyslovist Pidkarpattia v epokhu feodalizmu. *Narysy z istorii tekhniki*. 1961, no. 7, pp. 108-116.
- Istoriia Lvova. U trokh tomakh (eds. Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii). Lviv, 2006, vol. 1.
- Jesse W. Der Munz Fund von Hildesheim vergraben um 1260. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1948, no. 2, pp. 16-48.
- Kargalov V.V. Vneshnepoliticheskie faktory razvitiia feodalnoi Rusi. Moskva, 1967.
- Karger M.K. Tainik pod razvalinami Desiatynnoi tserkvi v Kieve. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1941, no. 10, pp. 75-85.

- Karpini de P., Poliak B., Rubruk U. Puteshestvie k tartaram katolicheskikh monakhov v 1245-1255 gg. Kyiv, 2013.
- Karpov S.P. Italijskie morskije respubliki i Iuzhnoe Prichernomore v XIII-XV vv.: problemy trgovli. Moskva, 1990.
- Karpov S. Venetsianskaia Tana po aktam kantclera Benedetto Bianco (1359-60 gg.). *Prichernomore v srednie veka*. Sankt-Peterburg, 2001, no. 5, pp. 9-26.
- Katalog ukrainskikh drevnostei. Kollekcija V.V. Tarnavskogo. Kiev, 1898.
- Kętrzyński W. O rocznikach polskich. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. 1897, vol. 34, pp. 1-190.
- Khan N.A. Dokhodnost bulgarskoj trgovli v XIV v. *Kratkie soobsheniia Instituta arkheologii*. 2004, no. 217, pp. 56-61.
- Khan N.A. Vnutrennie i vneshnie dengi gosudarstv Vostochnoi Evropy v XIV v. *Zhurnal ekonomicheskoi teorii*. 2007, no. 3, pp. 126-141.
- Kiersnowski R. Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej. *Ryszard Kiersnowski. Historia - Pieniądz - Herb. Opera selecta*. Warszawa, 2008, pp. 25-35.
- Kiersnowski R. Pradzie grosza. Warszawa, 1975.
- Klimovskii S.I. Novye nakhodki pechatei i monet XI-XIII vv. v Kieve. *X Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia. Tez. dokl. i soobshch.* Moskva, 2002, pp. 138-140.
- Konovalova I.G. Arabskie istochniki XII-XIV vv. po istorii Karpato-Dnestrovskikh zemel. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia*. 1990 g. Moskva, 1991, pp. 5-115.
- Kotliar N.F. Problemy i osnovnye itogi issledovaniia monet Chervonoj Rusi. *Numizmatika i sfragistika*. 1965, no. 2, pp. 91-120.
- Kotliar N.F. Eshche raz o "bezmonetnom" periode denezhnogo obrashcheniia v Drevnei Rusi (XII-XIII vv.). *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*. 1973, no. 5, pp. 152-169.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukraińskie SRR. Wrocław, 1975.
- Kotowicz P., Śnieżko G. Clipped Prague groschen of John of Luxembourg (John of Bohemia) from the Medieval hillfort in Sanok - Biała Góra. *Zapiski Numizmatyczne*. Kraków, 2016, vol. 11, pp. 221-242.
- Kramarovskii M. Klad serebrianykh platezhnykh slitkov iz Starogo Kryma i zolotoordynskie sumy. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Ermitazha*. 1980, no. 45, pp. 68-72.
- Kropotkin V.V. Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1962, no. E 4-4.
- Kryzhanivskii A.L. Denezhnoe obrashchenie v Galitskoi Rusi v XIV-XV vv. *Stratum plus* (2003-2004), no. 6, pp. 414-424.
- Kryzhanivskii A. Lvivskii monetnyi dvir u XIV-XV st. Lviv, 2007.
- Kubiak S., Paszkiewicz B. Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski Inwentarz. Poznań, 1998.
- Lesnikov M.P. Lvovskoe kupechestvo i ego trgovye sviazi v XIV veke. *Uchenye zapiski MGPI im. Lenina*, 1964, no. 217, pp. 38-55.
- Lutcatto D. Ekonomicheskaiia istoriia Italii (per. M.L. Abramson). Moskva, 1954.
- Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku. Warszawa, 2006.
- Metcalfe D.M. Coinage in the Balkans, 820-1355. Thessaloniki, 1965.
- Mokhov M.A. Moldavskii trgovyi put v XIV-XV vv. Polsha i Rus. (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 1974, pp. 298-307.
- Mukhamadiev A.G. Bulgaro-tatarskaia monetnaia sistema XII-XV vv. Moskva, 1983.
- Mytc V.L., Adaksina S.B. Klad serebrianykh platezhnykh slitkov iz Alustona. *Stratum plus*, 1996, no. 6, pp. 159-169.
- Ohui O. Taiemnychi "rubli friazhskoho srebra" ta inshi rubli na terytorii Moldavskoho kniazivstva (1388-1475). *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* (ed. H.V. Boriak). Kyiv, 2011, vol. 19, pp. 209-223.
- Papadopoli N. Le monete di Venezia, vol. 1. Venezia, 1893.
- Pashuto V.T. Mongolskii pokhod v glub Evropy. *Tataro-mongoly v Azii i Evrope* (ed. S.L. Tikhvinskii). Moskva, 1977, pp. 210-227.
- Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 2001, vol. 45, no. 1 (171), pp. 23-44.
- Paszkiewicz B. Grosz ruski. *Hroshovyi obih i bankivska v Ukraini: mynule ta suchasnist*. Lviv, 2005, pp. 92-113.
- Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura (ed. A. Ewanc). Cambridge; Massachusetts, 1936.
- Pekarska L. Dorohotsinnosti tainyka Desiatynnoi tserkvy. *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi*. Do 1000-littia osviachennia. Kolektyv avtoriv. Kyiv, 1996, pp. 48-53.
- Perkhavko V.B. Russko-italianskie peresecheniia i soprikosnoveniia v X-XII vekakh. *Rossica Antiqua*. 2012, no. 1, pp. 3-22.
- Polo M. Puteshestvie (per. I.P. Minaeva, vstup. statia, kommentarii i red. perevoda K.I. Kunina). Ulan-Ude, 2015.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei. Vol. 2. Ipatevskaia letopis. Sankt-Peterburg, 1843.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei. Vol. 10. Letopisnyi sbornik imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiu. Sankt-Peterburg, 1885.
- Ponomarev A.P. Dengi Zolotoi Ordy i Trapezundskoi imperii (kvantitativnaia numizmatika i protsessy srednevekovoi ekonomiki). Moskva, 2002.
- Potin V.M. Prichiny prekrashcheniia pritoka zapadnoevropeiskikh monet na Rus v XII v. *Mezhdunarodnye sviazi Rossii do XVII v.* Moskva, 1961, pp. 84-115.
- Potin V.M. Klad brakteatov iz Podnestrovia. *Numizmatika i sfragistika*. 1963, vol. 1, pp. 109-127.
- Potin V.M. Drevniaia Rus i evropeiskie gosudarstva v X-XIII vv. Leningrad, 1968.
- Potin V.M. Osnovnye periody monetnoi chekanki v Evrope i denezhnoe obrashchenie Russkogo gosudarstva v X-XVII vekakh. *Numizmaticheskii sbornik pamiati D.G. Kapandze*. Tbilisi, 1977, pp. 126-130.
- Puteshestvie v Vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka (ed., vstup. statia i prim. N.P. Shastinoin). Moskva, 1957.
- Rait Dzh. K. Geograficheskie predstavleniia v epokhu krestovnykh pokhodov (per. M.A. Kabanova, ed. E.A. Melnikova). Moskva, 1998.

- Rozhko M. Prazki hroshi na terenakh Lvova u pershii polovyni XIV stolittia (za materialamy arkhеолоhichnykh rozkopok). *Do dzherel. Zb. nauk. prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv; Lviv, 2004, vol. 1, pp. 619-636.
- Rozov V. Ukrainski hramoty. Vol. 1. XIV v. i persha polovyna XV v. Kyiv, 1928.
- Rybakov B.A. Remeslo Drevnei Rusi. Moskva, 1948.
- Sargsian T.E. Svod armianskikh pamiatnykh zapisei otnosiashchikhsia k Krymu i sopredelnym regionam (XIV-XV vv.) (sostavlenie, rus. per., vvedenie i prim. T.E. Sargsian). Simferopol, 2010.
- Slepova T.I. Razvitie monetnoi chekanki v Severnoi Italii v XII-XV vv. *Ekonomika, politika i kultura v svete numizmatiki*. Leningrad, 1982, pp. 100-129.
- Slepova T.I. Nekotorye aspekty rasprostraneniia venetsianskikh i genuezskikh monet i ikh podrazhanii v Vostochnom Sredizemnomore i Severnom Prichernomore v XII-XV vv. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 1986, no. 26, pp. 22-30.
- Slepova T.I. Ekonomicheskie sviazi Venecii i Kryma v XIII-XV st. po numizmaticheskim dannym (iz muzeinykh kollekcii Odessy i Kryma). *Mogilianski chitannia. 2006*. Kyiv, 2007, pp. 198-204.
- Slepova T.I. Italianski mir Severnogo Prichernomoria v XIII-XV vv. v svete numizmaticheskikh pamiatnikov. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 2018, no. 94, pp. 117-122.
- Spasskii I.G. Russkaia monetnaia sistema. Leningrad, 1970.
- Spitsyn A. Torgovyie puti Kievskoi Rusi. *Sbornik statei, posviashchennykh S.F. Platonovu*. Sankt-Peterburg, 1911, pp. 235-253.
- Spufford P. How rarely did medieval merchants use coin? Utrecht, 2008.
- Stahl A. Zecca: The mint of Venice in the Middle Ages. Baltimore; London; New York, 2000.
- Swagrzyk J. Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302-1547. *Ze Skarbca Kultury*, 1967, no. 18.
- Sverdlov M.B. Istochniki dlia izucheniia russkogo denezhnogo obrashcheniia v XII-XIII vv. *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*. 1978, no. 9, pp. 3-16.
- Swagrzyk J. Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w. Wroclaw, 1973.
- Sydorenko O.F. Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX - seredyna XVII st.). Kyiv, 1992.
- Terskyi S.V. "Batyieva doroha" u XII-XIV st.: istoriko-heohrafichni komentar. *Slovianskyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. 2011, no. 11, pp. 126-131.
- Tolochko P.P. Torgovlia drevnego Kieva. *Novoe v arkhеologii Kieva* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 1981, pp. 355-378.
- Vasilevskii V.G. Drevniaia torgovlia Kieva s Regensburgom. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. 1888, no. 257, iiul, pp. 121-150.
- Vladimirtsev B.Ya. Obshchestvennyi stroi mongolov. Leningrad, 1934.
- Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. *Poznańskie towarzystwo Przyjaciół nauk. Prace komisji historycznej*. 1938, vol. 13, no. 1.
- Zaoral R. Silver and glass in medieval trade and cultural exchange between Venice and the Kingdom of Bohemia. *Český časopis historický*. 2011, vol. 109, pp. 235-261.
- Zraziuk Z. Numizmatychni znakhidky na terytorii Desiatynnoi tserkvy. *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi*. Do 1000-littia osviahennia. Kolektyv avtoriv. Kyiv, 1996, pp. 90-92, 164-166.